

מקור הכלל "עשה דוחה לא תעשה" לחכמים [ה ע"א "תינח לתנא"..." ע"ב "שעטנו נפקא" (4)

הגמרא הוכיחה שהמילים "צמר ופשתים" מיותרות לשיטת בית מדרשו של רבי ישמעאל, והן "מופנות" ללימוד פסוקים סמוכים, ממילא נלמד שמצוות ציצית דוחה איסור שעטנו, ממילא ניתן ללמוד את הכלל "עשה דוחה לא תעשה" וממילא ישנה הו"א שמצוות ייבום תדחה את איסור ערוות אחות אשתו וקמ"ל שצריך את הגז"ש "עליה" לאסור. כעת הגמרא דנה בשיטת חכמים, שחולקים על בית מדרשו של רבי ישמעאל, ולשיטתם המילים אינן מופנות וממילא אין מקור לכלל "עשה דוחה לא תעשה" (החובה שהפסוק יהיה "מופנה" על מנת ללימוד סמיכות הוא לרבי יהודה, והגמרא מנסה אף להכיל את הכלל הזה לשיטת חכמים, אך למעשה יכלו לסבור שניתן לדרוש את סמיכות הפסוקים מבלי יתור במילים ויש מקור לכלל. תוס' ה ע"א ד"ה "לרבנן"). לכן הדיון נסוב אודות המקור של חכמים אלו לכלל "עשה דוחה לא תעשה".

רביא
שבת כז ע"א

רְבָא רַמִּי (הקשה): כְּתִיב "הַכֶּנֶף" מִיֵּן כְּנָף (אם הבגד ממשי יש לעשות לבגד פתילות ממשי) וְכְתִיב "צֶמֶר וּפְשֵׁתִים" (עושים ציצית מכלאי מצמר ופשתים) הָא כִּיצַד? (פתילות מ) צֶמֶר וּפְשֵׁתִים – פּוֹטְרִין (בגד העשוי) בֵּין בְּמִינָן בֵּין שְׂאֵל בְּמִינָן, (פתילות מ) שְׂאֵר מִינָן – בְּמִינָן פּוֹטְרִין שְׂאֵל בְּמִינָן אֵין פּוֹטְרִין. למסקנה, מהתורה כל בגד חייב במצוות ציצית.

לתנא דבי רבי ישמעאל המילים "צמר ופשתים" מיותרות לכן יש מקור לכלל "עשה דוחה לא תעשה" (כדלעיל), אך לחכמים (הסוברים) כשיטת רבא שכל בגד חייב בציצית ע"פ הפסוק "ועשו להם ציצית על כנפי בגדיהם". (תוס') שסוברים ש"בגד" בתורה הכוונה לכל סוג בגד – המילים "לא תלבש שעטנו צמר ופשתים" מלמדות לעצם הפסוק: אסור לעשות בגד מכלאי צמר ופשתן. אם כך לשיטתם מהו המקור לכלל "עשה דוחה לא תעשה"?

בריתא
ניזיר מא ע"א

נאמר במצורע ביום השביעי "יגלח את כל שערך, את ראשו ואת זקנו ואת גבת עיניו, ואת כל שערך יגלח" ["ראשו" מה תלמוד לומר (הרי המילה מיותרת, שמכך שמצטווה לגלח את כל שערך בוודאי שזה כולל את שיער ראשו)? לפי שנאמר "לא תקיפו פאת ראשכם" שומע אני אף מצורע כן (שאסור הוא בגילוח הפאות ככל יהודי)? תלמוד לומר "ראשו" (על המצורע לגלח גם את פאותיו כחלק מטהרתו).

חכמים לומדים "עשה דוחה לא תעשה" ממצוות תגלחת מצורע של כל ראשו שדוחה את איסור הקפת פיאות הראש. [ישנה מחלוקת מהו איסור "הקפת הראש"? גילוח פיאות הראש והשארת שיער הראש כעין עיגול המקיף את הראש, או אף גילוח כל שיער הראש כולל הפיאות (ניזיר נז ע"ב)] לדעת חכמים האיסור הוא הקפת כל הראש ולכן מצורע בתגלחתו עובר בהכרח על איסור "לא תקיף".

בריתא
ניזיר נח ע"א

נאמר במצורע ביום השביעי "יגלח את כל שערך, את ראשו ואת זקנו ואת גבת עיניו, ואת כל שערך יגלח" ["זקנו" מה תלמוד לומר (הרי ציווי גילוח כל שערך כולל את זקנו)? לפי שנאמר (לכוהנים) "ופאת זקנם לא יגלחו", שומע אני אף כהן מצורע כן? תלמוד לומר "זקנו" (כהן בתגלחת טהרתו מגלח את זקנו, למרות שהכוהנים הצטוו לא לגלח).

האיסור "לא תקיף" אינו נוהג בכולם, שנשים אינן מצוות בכך, לכן הוא איסור "קל" שגובר עליו מצוות עשה של תגלחת, אבל ערווה שהוא איסור "חמור" שנוהג בכולם, באנשים ונשים (ככתוב "ונקרתו הנפשות העשת") ידחה את מצוות ייבום (והמילה "עליה" לא נצרכת ללימוד)?

תוקפו של הכלל "עשה דוחה לא תעשה" באיסור "קל" (לאו שאין שוה בכל) נלמד מהאיסור "לא תקיף", הרי הלימוד מהאיסור "לא יגלחו" שאינו נוהג בכולם (שרק כוהנים מחויבים בו) מיותר – לכן תתקף איתו את הכלל "עשה דוחה לא תעשה" אף באיסור "חמור" (לאו השוה בכל).

בריתא
ניזיר מא ע"א

נאמר במצורע ביום השביעי "יגלח את כל שערך" ונאמר בניזיר "כל ימי נדר נזרו תער לא יעבר על ראשו" ["ראשו" מה תלמוד לומר? לפי שנאמר "תער לא יעבור על ראשו" שומע אני אף מצורע וניזיר כן (שניזיר שהצטרע אסור לו לגלח את שיער ראשו)? תלמוד לומר "ראשו" (מגלח למרות ניזירותו).

הלימוד מהאיסור "לא יגלחו" אינו מיותר, כיוון שכוהנים דינם חמור יותר, שהתורה ציוותה עליהם מצוות רבות. ישנה הו"א לומר שבכוהנים מצורעים לא ידחה ציווי התגלחת את איסור גילוח הזקן, לכן חידשה התורה "זקנו" – שאף הכוהנים יגלחו את זקנם, אבל לא ניתן ללימוד מהחידוש לתיקוף הכלל.

תגלחת ניזיר מצורע היא חובה הנהוגה באנשים ונשים (ריטב"א), וניתן ללמוד שהכלל "עשה דוחה לא תעשה" נוהג גם באיסור "חמור".

האיסור לניזיר לגלח הינו איסור "קל" כיוון שהניזיר תמיד יכול להגיע לחכם ולהישאל על נדרו ולבטלו מלכתחילה, לכן עשה של תגלחת מצורע דוחה איסור "קל" של גילוח בניזירות, ולא ניתן ללמוד מגילוח ניזיר לדחיית איסור "חמור" של ערוות אחות אשתו. מאותה סיבה לא ניתן ללמוד מניזיר מצורע את הכלל "אין עשה (חובת הגילוח מצורע) דוחה לא תעשה ("תער לא יעבר על ראשו") ועשה ("קדש יהיה גְּדַל פְּרַע שְׂעַר ראשו"), כיוון שניזירות היא מעשה שניתן להישאל עליו אצל החכם (ונחשב כאיסור "קל") ולכן לא ניתן ללמוד ממנו למקרים אחרים.

לאחר שהגמרא ביקשה ללמוד לשיטת חכמים את הכלל "עשה דוחה לא תעשה" מ: א. גילוח מצורע את פאת שיערו. ב. גילוח כהן מצורע את זקנו. ג. גילוח נזיר מצורע את שיערות שערו, וכל הניסיונות נדחו, הגמרא חוזרת ללימוד הראשוני מסמיכות פרשיות כלאים-ציצית, והיא מחפשת את המילים המיותרות בפסוק שהן "מופנות" ללימוד סמוכים.

פסוק	ייחור בפסוק למופנה	דחייה
"גְדִילִים תַּעֲשֶׂה לָךְ עַל אַרְבַּע כְּנָפֹת כְּסוּתְךָ"	התורה יכלה לכתוב "ציצית תעשה לך", כשם שכתבה התורה בספר במדבר "וְעָשׂוּ לָהֶם צִיצִית עַל כַּנְפֵי בְגָדֵיהֶם", לכן תוספת אות מ"ציצית" ל"גדילים" היא מופנית (מאירי).	המילה "גדילים" מלמדת על מספר החוטים בציצית: "גדיל" – הכוונה לשני חוטים יחידים. "גדילים" – הכוונה לשני גדילים, סה"כ ארבעה חוטים, וצריך להעבירם בחור הכנף וכך יהיו שמונה חוטים. "פתיל" – חלק מחוטי הציצית יהיו אגודים כגדיל וחלק יהיו נפרדים כפתילות.
"לֹא תִלְבַּשׁ שַׁעֲטָנִז צֶמֶר וּפְשָׁתִים יַחְדָּו"	המילה "יחדיו" מופנית ללימוד סמוכים.	המילה "יחדיו" מלמדת על האופן שבו נוצר בגד כלאים: בתפירה אחת נחשב בגד הצמר ובגד הפשתן מחוברים באופן ארעי ואינו עובר בכלאים. שתי תפירות נחשב תפירה יפה ונקרא "יחדיו" ועובר על כלאים.
"לֹא תִלְבַּשׁ שַׁעֲטָנִז צֶמֶר וּפְשָׁתִים יַחְדָּו"	המילה "שעטנז" מופנית ללימוד סמוכים.	המילה "שעטנז" היא נוטריקון (ראשי תיבות) המלמד שכדי להיחשב כלאים הצמר והפשתים יהיו מתוקנים היטב יחד ויעברו את שלושת המלאכות הללו: שוע – חלק, סירוק היטב במסרק ברזל לניקוי והחלקה טווי – טווית הנימים לחוטים נז – ארוג, שזירת החוטים לחוט כפול
"לֹא תִלְבַּשׁ שַׁעֲטָנִז צֶמֶר וּפְשָׁתִים יַחְדָּו"	המילה "שעטנז" מחמת עצמה מופנית ללימוד סמוכים. ומכך שהתורה נקטה לשון "שעטנז" ולא לשון "כלאים" כבשאר הפסוקים לומדים שצריך שהחוטים יהיו מתוקנים יחדיו בשלושת המלאכות.	

לסיכום הסוגיות האחרונות – כל לימוד מוביל ממילא ללימוד הבא אחריו:

כוונת התורה במילה "בגד"	תנא דבי רבי ישמעאל: לצמר ופשתים, כפי שגילתה דעתה בפסוק בנגעי הבגדים "בְּבִגְד צֶמֶר אוּ בְּבִגְד פְּשָׁתִים"	חכמים: לכל סוגי האריגים, כפי שנלמד במצוות ציצית "הַפֶּנֶף" מִן כָּנָף, כל הבגדים חייבים בציצית וממילא זו כוונת התורה באומרה "וְעָשׂוּ לָהֶם צִיצִית עַל כַּנְפֵי בְּגָדֵיהֶם".
"צֶמֶר וּפְשָׁתִים"	יש הו"א שניתן לעשות ציציות רק ממין הכנף, ובבגד מצמר לא יעשה פתילות מפשתן ולהיפך (ע"פ שיטת רבא) לכן דורשים מ"צֶמֶר וּפְשָׁתִים" שאפשר כלאים בציצית	מלמד את עצם הדין של איסור בכלאי בגדים בצמר ופשתים, כי בהו"א כל ערבוב של שני אריגים יהיה אסור כיוון שכוונת "בגד" לכל האריגים.
היתר כלאים בציצית	התורה ציוותה לכתחילה לשים ציצית צמר תכלת בבגד פשתן	יש ללמוד היתר כלאים בציצית
"מופנה"	המילים "צֶמֶר וּפְשָׁתִים" מיותרות, כיוון שהתורה התיירה כלאים בציצית מהמילה "בגד"	המילה "שַׁעֲטָנִז" מיותרת, אפשר היה לכתוב "לא תִלְבַּשׁ צֶמֶר וּפְשָׁתִים יַחְדָּו"
"מוכח"	נשנה פסוק של ציצית לא במקומו בפרשת ציצית אלא בסמיכות לשעטנז	
מקור הכלל "עשה דוחה לא תעשה"	רב ששת: אפילו רב יהודה שאינו סובר סמוכים (כמוכח מסקילת אוב וידעוני), בספר דברים אם הלימוד הוא "מוכח" ו"מופנה" הוא לומד סמיכות פסוקים (כמוכח ממפותת אביו), ולכן ניתן לדרוש מסמיכות הפסוקים שעטנז-ציצית את הכלל "עשה (מצוות ציצית) דוחה לא תעשה (איסור שעטנז)".	לא תעשה
נפק"מ לכלל דחיית הכלל על ידי פסוק	יבוא עשה של מצות ייבום ודחה את איסור ערוות אחות אשתו ולפיכך מצווה ליבם ערוה.	
	המילה "עֲלֶיהָ" מלמדת שאף במקום מצווה – ערוות אחות אשתו "לא תִקַּח", וכשם שהיא אסורה עליו אפילו כנגד מצוות ייבום – כך גם צרתה וגם כל הערוות וגם צרותיהן וצרות פטורות מייבום (כנלמד בברייתא).	